

A kegyes nőtől a honleányig

Takáts Éva életműve a 18–19. század társadalmi
folyamatainak tükrében

Jelige: honleány

Országos Tudományos Diákköri Konferencia

Humán Tudományi Szekció

2023

Tartalom

Bevezetés.....	2
Takáts Éva írói pályájának alakulása	3
Takáts műveinek jellemzői: szövegtípusok és szemléletmód	8
A 18. századi nőkép szövegforrásai	10
Társadalmi folyamatok.....	14
A családi neveléstől az intézményes oktatásig	14
A republikanizmustól a csinosodásig	22
A vallástól a nemzeteszmenyig	24
Összegzés	26
Bibliográfia.....	28

Bevezetés

A pedagógia évszázadaként is nevezett 18. században számos neveléssel kapcsolatos szöveg látott napvilágot.¹ Ahogy V. László Zsófia fogalmaz: „az 1750-es évek után szinte divattá vált a nevelés kérdésével foglalkozni.”² Különös figyelem irányult a nők oktatásának kérdésére, hiszen a felvilágosodás gondolkodói úgy tartották, hogy új alapokra helyezett társadalmat a felnövekvő generáció formálásával lehet legeredményesebben építeni, a gyermekek nevelése pedig leginkább az anyák kezében van.³ Takáts Éva, a 19. század első felében alkotó író nő munkássága a kezdetektől kapcsolódott a nőnevelés diskurzusához. Takáts mind értekező, mind szépirodalmi műveiben foglalkozott a nők megfelelő oktatásának, a női és férfi szerepeknek, illetve a férfiak nőkhez való helyes hozzáállásának kérdéseivel. Szövegeiben kifejtett nézetei számos ponton kapcsolódnak a nőnevelés fejlesztése körül kialakuló 18. századi hagyományhoz.

Takáts Éva írói munkássága fontos adaléka (főleg a magyarországi) nőnevelés témájának. Dolgozatomban főként Takáts értekező szövegeire fókuszálva arra keresem a választ, hogy a Takáts által lefektetett elvek hogyan kapcsolódnak a 18. század második felének pedagógiai szöveghagyományához. Nézeteit elsősorban a magyar nyelven megjelent életvezetési tanácsadókönyvek nőképeinek tükrében vizsgálom, röviden érintem azonban a korszak halotti beszédeinek és imakönyveinek szövegkorpuszait is, amelyek Takáts felfogását szintén alakíthatták. Céloom tehát, hogy összegezzem Takáts gondolatrendszerének előzményeit, különös figyelmet fordítva arra, hogyan integrálja ezeket saját szövegeibe, és miképp egészíti ki, formálja tovább őket.

Dolgozatom fő állítása, hogy ha a néhány évtizeddel korábbi pedagógiai szöveghagyománnyal vetjük össze Takáts Éva szövegeit, abból a 18–19. század fordulójának társadalomtörténeti változásai is kirajzolódnak. Meglátásom szerint ugyanis Takáts írói munkássága sajátos határmezsgyén helyezkedik el: pályája megvilágít egy széleskörű társadalmi folyamatot is, amely nemcsak a nőnevelés változásait foglalta magában, hanem a különböző politikai beszédmódok átalakulását és a vallás szerepének fokozatos csökkenését is.

¹ A pedagógia évszázada kifejezést használja például V. László Zsófia és Gesztelyi Hermina is. Lásd: V. LÁSZLÓ Zsófia, „Nőoktatás és könyves műveltség a 17–18. században” in: *A zsolnártól a rózsaszín regényig, Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerkesztette PAPP Júlia, 95-125. (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014), 97.; GESZTELYI Hermina. *Textusok és textilek, Az erényes nő műveltsége a 17-18. században*. (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2021), 53.

² V. LÁSZLÓ, „Nőoktatás és könyves műveltség...” 97.

³ V. LÁSZLÓ, „Nőoktatás és könyves műveltség...” 96-97.

Takáts Éva írói pályájának alakulása

Dolgozatom elején Takáts Éva írói munkásságát mutatom be, főként az értekező szövegekre koncentrálva. Az életmű fontos jellegzetessége, hogy legtöbb darabja vitaszituációban keletkezett, így a pályáiv megrajzolása során kiemelt figyelmet fordítok az egyes szövegek elsődleges kontextusának ismertetésére. Az elsődleges kontextust ebben az esetben Takáts József tanulmánya alapján használom, aki a következőt érti a fogalom alatt: „a történeti érdeklődésnek elsősorban a vizsgált szövegek elkészítésének kontextusáról kell valamit mondania.”⁴ Munkájának vitákkal foglalkozó részében pedig így fogalmaz: „nem érthetjük meg a szövegeket sem vitaszituációjuk, vagyis azon szövegkontextus rekonstrukciója nélkül, amely körbevette őket készítésük idején.”⁵

Pukánszky Béla *A nőnevelés története* című könyvében arra mutat rá, hogy a női nemmel kapcsolatos gondolkodásnak mindig is részét képezték a különböző előítéletek, a pontatlan, sokszor téves elképzelések, éppen ezért átalakítása sem egyszerű feladat.⁶ Takáts Éva irodalmi munkásságának kezdete egy hasonló képzeteket lebontani igyekvő kritika volt Sebestyén Gábor vígjátékairól, amelynek megírására 1822-ben kérte fel Prepelitzay Sámuel, a *Tudományos Gyűjtemény* segédszerkesztője. Takáts úgy vélekedett, hogy Sebestyén darabjában, az *Asszonyi praktikában* hamis és illetlen az asszonyok ábrázolása, recenziója végén pedig kifejezte azt a reményét, hogy a szerző jobban megismeri majd a női nemet, és ha ennek eleget tesz, jobbat alkothat majd.⁷ Rövid kritikájának lényege tehát az, hogy a nőkhöz kapcsolódó, sokáig tényként kezelt képzetek sokszor a valódi megismerés igényének és a nyitottságnak a hiányából fakadnak, márpedig ezek tennék lehetővé, hogy tiszta képet alkothassanak a nőkről, torzító előfeltételezések nélkül.

A Sebestyén-kritikát követően Takátsnak több szövege is megjelent a *Tudományos Gyűjteményben*. A *Némely észrevételek tekintetes Kulcsár István úrnak azon értekezésére*,

⁴ TAKÁTS József, „Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105. évfolyam, 3-4. szám (2001): 316-324., hozzáférés: 2023. 01.10.
https://epa.oszk.hu/00000/00001/00402/pdf/itk_EPA00001_2001_03-04_316-324.pdf, 316.

⁵ TAKÁTS, „Nyolc érv...”, 318.

⁶ „Az Évától örökölt esendőség, a bűnre való különös fogékonyságban megnyilvánuló erkölcsi kikezdedhetőség, a szellemi alacsonyabb-rendűség, és a fizikai gyengeség. Ez a nő-imázs tesz szert dominanciára az egész középkoron keresztül és érezteti hatását még a 19. században is.” in PUKÁNSZKY Béla, *A nőnevelés története* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2013), 20.

⁷ TAKÁTS Éva, „Sebestyén Gábor’ eredeti víg, és érzékeny Játékai I. Asszonyi praktika. II. Katzki Pál, vagy a’ megtalált arany gyűrű. Pesten, Petrózai Trattner János Tamás... 1822. lap 168.” *Tudományos Gyűjtemény*, 6. évfolyam, 10. szám (1822): 110-113.

melyet 1822-ik esztendő közöl a leánykák házi neveléséről⁸ című írásával Kulcsár István A' *Leánykák házi neveléséről* című szövegére reagált, amely nem sokkal korábban látott napvilágot a *Hasznos Mulatságokban*, két részben.⁹ Kulcsár a műben aggodalmát fejezte ki, ugyanis úgy látta, hogy a hibás nevelés következtében a lányok: „nem elégszenek meg a' csendes házi élettel, a' házi foglalatosságokkal (...) hanem ők mindinkább zajos mulatságokat keresnek, mindenkor magokat fitogtatni, 's mindég fényeskedni vágyódnak.”¹⁰ Véleménye szerint mindez az erkölcsök romlásához vezet, közben pedig a családi életre, a jövedelmekre is kevesebb figyelem jut. Takáts, bár a Sebestyén Gábor darabjáról írott kritikájában a női nem megismerésére intett, a Kulcsárra reagáló szövegében azt is elismerte, hogy a velük kapcsolatban felmerülő előítéletek néha ténylegesen a valóságot tükrözik. Kulcsár az általa felvázolt probléma megoldását a vallás erényeire való oktatásban látta. Takáts viszont a probléma gyökereit próbálta megragadni válaszában, így mutatva változtatási lehetőségeket, elsősorban a lányneveléssel és a lánynevelő intézetekkel kapcsolatban.

Az *Egy-két szó a házasságban lévő asszonyok kötelességeikről* című szöveg 1823-ban jelent meg.¹¹ Címéhez hűen azt veszi sorra, hogy a nőknek milyen kötelességeik vannak, feleségként, anyaként, háziasszonyként, és ezeknek milyen módon tudnak eleget tenni. Az 1824-es *Barátságos beszélgetés a földművelő nép állapotjáról* pedig párbeszédese formában mutatja be a gazdasszonyi kötelezettségeket.¹² Takátsnak a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent írásai közül ez a két mű az, amely nem kapcsolódik közvetlenül más szövegekhez, hanem a szerző nézeteinek összegzését tartalmazza a bemutatott témákban. Takáts következő években megjelent írásai ellenben mind vitairatok.

A Sebestyén-kritika ugyanis nem maradt következmények nélkül. Sebestyén Gábor ígéretes fiatal szerző volt, hiúságát sértette, hogy művét egy nő bírálta – bár ezt sokáig nem is

⁸ TAKÁTS Éva, Karacs Ferenc hitvese, „Némely észrevételek Tekéntetes Kulcsár István Úrnak, azon Értekezésére, melyet 1822-dik Esztendő második felében közöl a' Leánykák házi neveléséről”. *Tudományos Gyűjtemény*, 6. évfolyam, 12. szám (1822): 36-42. = TAKÁTS Éva. „Némely észrevételek tekintetes Kulcsár István úrnak azon értekezésére, melyet 1822-ik esztendő második felében közöl a leánykák házi neveléséről”. In *Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái*. Tanítványaival sajtó alá rendezte EVVA Gabriella. Magyar irodalmi ritkaságok sorozat 31., 17-24., (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1935)

⁹ KULCSÁR István, „A' Leánykák házi neveléséről”, *Hasznos Mulatságok*, 1822, 2. félév, 28. szám: 220-223., és 1822, 2. félév, 29. szám: 225-228.

¹⁰ Uo., 220-221.

¹¹ TAKÁTS Éva. „Egy két szó a' házasságban lévő Asszonyok kötelességeikről”. *Tudományos Gyűjtemény*, 7. évfolyam, 8. szám (1823): 68-87. = TAKÁTS Éva. „Egy-két szó a házasságban lévő asszonyok kötelességeikről”. In *Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái...* 24-47.

¹² TAKÁTS Éva. „Barátságos beszélgetés a' földművelő nép állapotjáról”. *Tudományos Gyűjtemény*, 8. évfolyam, 6. szám (1824): 71-88. = Takáts Éva. „Barátságos beszélgetés a földművelő nép állapotjáról”. In *Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái...* 48-69.

tartotta valószínűnek, ugyanis Döbrentei Gábornak tulajdonította a szöveget.¹³ Sebestyén levélben fordult a kritikushoz, levelezésüket Takáts később *Gondolatok a' Nap alatt* című kötetében közölte.¹⁴ A tollharc hamarosan visszatért a *Tudományos Gyűjtemény* lapjaira: a kritikát végül korszakos jelentőségű vita követte.¹⁵ Nem Sebestyén kezdte azonban a nyilvános téren zajló párbeszédet a nők íráshoz való jogáról: K. J. monogram alatt Kolmár József volt az, aki *Mi a pedantismus* című szövegében a nők íróként és kritikusként való fellépése ellen foglalt állást.¹⁶ Takáts az *Egy barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében* című írásával reagált a Kolmár által felvetett kérdésekre.¹⁷ Szövege elején egyértelműen utal a korábbi műre, emellett egy hosszabb részletet is kiragadott belőle, jelezve, hogy mely állításokhoz kíván hozzászólni.¹⁸ Kolmár szövegének csupán a Takáts által is kiemelt részlete szól a nőkről, az azonban egyértelműen megfogalmazta, hogy az író nők, azzal, hogy kilépnek házi tevékenységeik köréből és olyan területen lépnek fel, ahol a szerző szerint semmi keresnivalójuk nem volna, megsértik a valóban becsülendő asszonyi érdemeket.¹⁹ Takáts Kolmár gondolatait precízen és alaposan cáfolja meg, valahol tárgyilagos stílusban, máshol személyeskedő hangot is megütve. Utóbbira példa, amikor Takáts azt írja, hogy csupán az a férfi gondolhatja azt, hogy ha egy nő ír, akkor azzal a szemérmességét sérti, aki maga csak olyan asszonyokat ismer, akiknek az esetében ez valóban így is lenne.²⁰ Takáts Kolmár saját érvelését is elmésen képes ellene fordítani, ezáltal pedig lehetősége nyílik kifejezni azokat a nézeteit, amelyek a hazai nőnevelés hiányosságaira hívják fel a figyelmet. Kolmár például szövegében a következőképpen fogalmaz: „Nem mind lehet Anna Schurmann, vagy Staël Asszony a' ki el bírja az asszonyi tollat.”²¹ Takáts erre azzal vág vissza, hogy Schurmann Annának valóban nincsenek, akik fejedelmeket festenek, hiszen Magyarországon rajzot se

¹³ FEKETE Norbert, „Női néven nőként bírálni A beszédpozíció megszerzésének problémái Takáts Éva kritikus fellépésekor” in *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, 31-46. (Budapest: Reciti, 2019), 33.

¹⁴ FEKETE, „Női néven...”, 32-33.; TAKÁTS Éva, *Gondolatok a' Nap alatt, Takáts Éva' munkái: némelly a' reá kijött feleletekkel együtt*. Buda: Magyar Királyi Universitas, 1829

¹⁵ A vitáról bővebben: FEKETE, „Női néven...”; MESTER Béla, „Színpad és valóságos személyiségek. A Takáts Éva-vita antropológiai tanulságai = *Dramatic and Real Persons. Anthropological Aspects of the »Éva Takáts Debate«*”, in *Filozófia és irodalom*, 105-117. (Budapest; Somorja: MTA; Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, 2020), hozzáférés: 2022. 09. 29. http://real.mtak.hu/111182/1/105_pdfsam_filozofia_es_irodalom_everzio-1.pdf

¹⁶ KOLMÁR József, „Mi a pedantismus”, *Tudományos Gyűjtemény*, 8. évfolyam, 12. szám (1824), 69-79., 76.

¹⁷ TAKÁTS Éva, „Egy Barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében”. *Tudományos Gyűjtemény*, 9. évfolyam, 11. szám (1825): 62-77.

¹⁸ TAKÁTS, „Egy Barátnémhoz írt...”, 62-63.

¹⁹ KOLMÁR, „Mi a pedantismus”, 76.

²⁰ TAKÁTS, „Egy Barátnémhoz írt...”, 66.

²¹ KOLMÁR, „Mi a pedantismus”, 76. Anna Maria van Schurmann (1607-1678) tudós nő volt, festett, írt, egyben jártas volt a nyelvek és a filozófia területén is. Jelentőségéről bővebben: PUKÁNSZKY, *A nőnevelés története*, 69-72; Madame de Staël (1766-1817) pedig jelentős francia író volt.

tanítanak a lányoknak; Staël Asszony pedig majd akkor lesz, ha lesz előtte Voltaire, vagy Rousseau, és ha egy nő tud tanulni és utazni.²²

Sebestyén ezt követően maga is beszállt a vitába a folyóirat lapjain, a *Mennyből jött kirekesztő Privilegium* című szövegével.²³ A mű címének ötletét és fő állítását, miszerint a vallás tanai tiltják azt, hogy egy nő írjon, Takáts adta Sebestyénnek azzal, hogy Kolmárnak válaszoló vitáiratában úgy fogalmazott: csupán egy *mennyből jött kirekesztő privilegium* tilthatja meg, hogy asszonyok ír hassanak.²⁴ Sebestyén szövege elején kimondja, hogy Takáts művére válaszol, úgy érvel, hogy ha valaki jó feleség, anya és háziasszony, akkor mindig talál feladatot otthon, vagyis nem kell kinn keresnie elfoglaltságot magának. Arra is kitér, hogy ha valaki a tudományt nem tudja igazán megismerni, akkor ne kezdjen ilyen jellegű mű írásába. Véleménye szerint a tudós asszony abban különbözik az okostól, hogy a házi jellegű kötelességeit nem tarja elégnek, ezért ír és olvas, közben pedig megfélekedezik arról, ami körülötte van, és csupán pazarolja az idejét. Takáts *Barátnémhoz írt második levelem Nemünk' ügyében* című szövegében cáfolja Sebestyén nézeteit, több ízben ismét az őt bíráló szerző ellen fordítva annak érvelését.²⁵ Az olvasással kapcsolatban például kiemeli, hogy kár a férfiaknak olyan műveket írni, amelyeknek az elolvasása csak időpazarlás, és amelyek elterelik a figyelmet a valóságról. Illetve ha a nőknek nem szabad olvasnia, akkor mint pártfogónak sem volna ildomos könyveket vagy zenét ajánlani nekik, hiszen ez is csak elveszi az idejüket.²⁶ Emellett azt is egyértelművé teszi, hogy műveit nem tartja tudományos munkáknak, és nem is próbálta ekként pozicionálni őket. Sebestyén bibliai idézetekkel is próbálja érzékeltetni egyrészt azt, hogy a nők gyengébbek, másrészt azt, hogy mire nem méltók. Salamon és Szent Pál beszédeiből emel be részleteket, hogy a *mennyből jött kirekesztő privilegiumot* alátámassza.²⁷ Takáts viszont úgy véli, hogy Sebestyén csupán kiragadott részletek alapján von le következtetéseket a teljes Biblia szemléletével kapcsolatban, vagyis az általa felhasznált szövegeket nem a saját kontextusukban értelmezi.

A Takáts által írt kritika körül kialakuló vita volt az első alkalom a magyar irodalomtörténetben, hogy férfi szerzők női szerző ellen lépjenek fel, íráshoz való jogának megkérdőjelezése céljából. Voltak azonban, akik Takáts védelmében emeltek szót, többek között Szontágh Gusztáv és Kiss Károly, akik nevüket vállalva *két lovagként* léptek fel. A

²² TAKÁTS, „Egy Barátnémhoz írt...”, 70., 71.

²³ SEBESTYÉN Gábor, „Mennyből jött kirekesztő Privilegium”, *Tudományos Gyűjtemény*, 10. évfolyam, 2. szám (1826), 124-126.

²⁴ TAKÁTS, „Egy Barátnémhoz írt...”, 70.

²⁵ TAKÁTS Éva, „Barátnémhoz írt második Levelem ismét Nemünk' ügyében”, *Tudományos Gyűjtemény*, 10. évfolyam, 9. szám (1826), 73-96.

²⁶ TAKÁTS, „Barátnémhoz írt második...”, 78

²⁷ SEBESTYÉN, „Mennyből jött...”, 125-126.

vitába más szerzők többnyire álnéven szálltak be, ami egyszerre lehetett a vita tárgyának vagy a kiváltó személyének szimbolikus lebecsülése is.²⁸ Maga Takáts az *Egy barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében* és a *Barátnémhoz írt második levelem ismét Nemünk' ügyében* című szövegeiben érvekkel próbált megfelelni az őt támadó vagy íróként való fellépését kifogásoló cikkeknek, mindeközben kifejtve elveit a nőnevelésről, a női és férfi szerepekről. A *Tudományos Gyűjtemény* a vita eldurvulását tapasztalva berekesztette azt. A vita anyagát tartalmazó, beígért különkiadás is elmaradt, ezért Takáts és Kisdobrányi Isák Terézia magánkiadásban jelentették meg írásaikat 1828-ban.²⁹ A közös kiadvány nagy részét Kisdobrányi műve, *A' Tapasztalások teszik vigyázóvá az embert, vagy az Állortzás Támadók ellen Állortzátlan védelmezés teszi ki*, melyet Ilona L' Homme feminista pamfletnek nevez,³⁰ és amelynek címe utal a vitára és résztvevőinek névvállalási gyakorlatára is. A kötet részét képezi még az *Egy barátném leveleiből való toldalék*, amelyben Takáts a fiktív Kékessi Débóra tollára adja nézeteit.³¹ A szövegben Takáts visszatér a korábbi műveiben már előkerülő gondolatokhoz, itt azonban fiktív levélben fejt ki mindezt, személyes élményként, benyomásként mutatva meg szemléletét. Szó esik egy fiatal lány napjainak ideális módon való eltöltéséről, gazdasszonyi és társaságban elkövethető hibákról, házasságról, válásról és a művelődésről is.

A *Feleletek a' Szent Gellért hegye mellől* című művet Takáts és Kisdobrányi ugyancsak 1828-ban adták ki, szintén közösen.³² A kötet Takátsnak a vita berekesztése miatt már nem közölt válaszait, kommentárjait tartalmazza. Az 1829-ben megjelent *Gondolatok a nap alatt Takáts Éva' munkái némelly a' reá kijött feleletekkel együtt* című munka pedig a *Tudományos Gyűjtemény*ben közölt írásait és néhány azokra adott feleletet is magában foglal, a Sebestyénnel folytatott levelezés mellett.³³ Ugyanebben az évben Takáts kiadta *Eredeti elbeszélések* című kötetét is, amely címéhez hűen elbeszéléseket és rövidebb szövegeket tartalmaz.³⁴ Takáts határozott elképzelései egy ideális család felépüléséről, illetve arról, hogy

²⁸ FEKETE, „Női néven...” 38.

²⁹ *A' Tapasztalások teszik vigyázóvá az embert, vagy az Állortzás Támadók ellen Állortzátlan védelmezés Egy barátném leveleiből való toldalékkal együtt*, Önnön költségén ki adta K. D. I. T. (Budán: Nyomtatott Landerer Anna betűivel, 1828)

³⁰ L' HOMME Ilona, „Takáts Éva (1780-1845)”, *Irodalomismeret* (1996): 1., hozzáférés: 2021. 03. 29. https://www.academia.edu/7077006/Tak%C3%A1ts_%C3%89va_1780-1845

³¹ *Egy barátném leveleiből való toldalék*, in *A' Tapasztalások teszik...* Az írást Takáts nem is a saját nevére írta alá, hanem Kékessi Débóráként, sőt önmagát egy helyen csupán E/3-ban T.-É. Asszonyként említi a *Tudományos Gyűjtemény*nel kapcsolatban.

³² TAKÁTS Éva, *Feleletek a' Szent Gellért hegye mellől*. Kiadta: K. D. I. T. (Budán: Nyomtatott Landerer Anna betűivel, 1828)

³³ *Gondolatok a' nap alatt...*

³⁴ *Eredeti elbeszélések. Takáts Éva' munkái. Második kötet*. (Budán: Nyomtatott. a' magyar kir. univ. betűivel, 1829)

ebben a nők milyen jelentőséggel bírnak, szépirodalmi szövegeiben is megmutatkoznak: nézetei az elbeszélésekben ábrázolt alakjainak jellemzésében is visszaköszönnek. Hosszabb elbeszélései az eredeti kiadás sorrendjében a következők: *Sarolta*, *Gácsy Ida*, *Guzmán*, *Cecilia*. Ezek közül a *Sarolta* korábban a *Hébe zsebkönyv*ben is megjelent.³⁵

A vita súlya indokolhatja, hogy Takáts még oly elenyészőnek tekinthető recepcióját is egyértelműen az ezzel foglalkozó szövegek uralják. Fekete Norbert tanulmányában a kritikai beszédpozíció megszerzésének egy nő számára fennálló problémáit vizsgálta,³⁶ míg Mester Béla főleg Szontágh Gusztáv munkásságára való hatásának szempontjából foglalkozott a vitával.³⁷ Evva Gabriella, majd Fehér Katalin ezen túl vizsgálták Takáts nőnevelés előmozdításában való jelentőségét és azzal kapcsolatos nézeteit is.³⁸ Olyan vizsgálódások azonban mindezekig nem születtek, amelyek arra a kérdésre keresték volna a választ, hogy milyen szöveghagyomány formálta Takáts nőnevelő nézeteinek alakulását.

Takáts műveinek jellemzői: szövegtípusok és szemléletmód

Takáts értekező írásai és elbeszélései szövegtípusukat és szemlélet-, illetve megközelítésmódjukat tekintve is összeköthetők egymással. Ebben a fejezetben kitérek Takáts szépirodalmi szövegeinek értelmezési lehetőségeire és az értekező szövegekkel való kapcsolatra, ezen keresztül pedig arra, hogy mindez hogyan tükrözte vissza a korszak irodalmának elterjedt szemléletmódját.

Takáts vitairatai, értekező írásai *előíró* szövegtípusok, vagyis olyan írások, melyeknek „többnyire kimondott céljuk egy követendő nőkép megrajzolása, amelyet műveltség- és viselkedésbeli mintának szántak”.³⁹ Fiktív levelei szintén az előíró szövegtípus kategóriájába sorolhatók: az *Egy barátnémhoz írt levelem...* és a *Barátnémhoz írt második levelem...* hiába jelennek meg fiktív levélként, a levélforma inkább csak keret, ily módon a két mű inkább előíró szövegnek tekinthető. Elbeszélései ellenben a *leíró* szövegtípus mintáját követik didaktikusan ábrázolt alakjaikkal, helyzeteikkel. A leíró szövegek általában gyakorlati

³⁵ TAKÁCS Éva. „Sarolta”. *Hébe zsebkönyv* 1826. 145-167.

³⁶ FEKETE, „Női néven...”

³⁷ MESTER, „Színpadi és valóságos személyiségek. ...”

³⁸ EVVA Gabriella, *A magyar nőnevelés két úttörője: Karacs Ferencné és Karacs Teréz nőnevelési nézetei*, (Szeged: Értekezések a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Pedagógiai Intézetéből 4. szám, 1933); FEHÉR Katalin, „Pest-Buda sajtója a leányok neveléséről, a XIX. század elején”, *Honismeret*, 28. évfolyam, 1. szám (2000): 43–50., hozzáférés: 2020. 12. 09.

http://epa.oszk.hu/03000/03018/00152/pdf/EPA03018_honismeret_2000_01_043-050.pdf

³⁹ GESZTELYI, *Textusok és textilek*, 26.

formáját nyújtják az ideálisnak, hagyományosan a levelek, naplók, önéletírások sorolhatók ebbe a típusba.⁴⁰ Takáts szépirodalmi munkái tehát értelmezhetőek leíró szövegekként, természetesen ebben az esetben nem valós, hanem fiktív életutak szolgálnak példával, és néha ellenpéldával is. Az értekező írások és elbeszélések ily módon sokszor ki is egészítik egymást.

A Takáts szépirodalmi szövegeire is jellemző didaktikusság korántsem volt ritka a 18–19. századi művek esetében. A 18. századi műfajpoétikák Charles Batteux, francia filozófus-esztéta nyomán a negyedik költői műnemként tartották számon a didaxist, vagyis a tanköltészetet, Batteux nézete pedig német szerzőkön keresztül Magyarországon is népszerűvé vált.⁴¹ Takáts József *Ismerős, idegen tanítások* című írásában felhívja rá a figyelmet, hogy a 19. században Magyarországon még mindig rendkívül elterjedtek voltak a tanító célzattal írt művek, nemcsak a didaktika műfajában, hanem epikai alkotásokban, kanonikus művek esetében is.⁴² A didaktikus beszédmód tehát széles körben elterjedt szövegalakítási gyakorlatnak számított a 19. században is, amely csak később vált elkerülendővé. A modern irodalomfelfogás alapján ugyanis a célzatosság által a mű elveszti nyitottságát, többértelműségét, illetve a fókusz ebben az esetben valami szövegen kívüli dologra helyeződik. A tanítástól való idegenkedés mögött emellett a mű minőségének romlásától való félelem is állt.⁴³

A didaktikusság megítéléséhez rendkívül hasonló a nemi szempont figyelembevételének kérdése is irodalmi művek vizsgálata során. Gács Anna a magyar irodalom égisze alatt vizsgálva a problémát, sok ún. buktatót felsorol, amelyek megnehezítik a nemi szempont alkalmazását irodalmi művek elemzésekor, értelmezésekor.⁴⁴ Amint nőirókról kezdünk beszélni, az mintegy lekapcsolódik az irodalom fő irányáról: Gács szerint az irodalmárok sokszor irodalmon kívüli szempontként értékelik.⁴⁵ Bán Zsófia *Van-e az irodalomnak neme?* című előadásában kifejtett véleménye szerint ennek oka, hogy az általánosan elfogadott művészetkoncepció egy zárt, önálló szabályokkal rendelkező világot feltételez, amely szerint a művészet értékeléséhez a rendszeren belül kellene maradni, a művészetet ennek alapján tárgyként fogjuk fel, így a kultúra és a társadalmi hatások vizsgálata

⁴⁰ GESZTELYI, *Textusok és textilek*, 26.

⁴¹ CSETRI Lajos, „Kazinczy poétikájáról”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 25. évfolyam (1988): 57–89., hozzáférés: 2023. 01. 06. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/ahlithun/article/view/22577/22308> 62–63.

⁴² TAKÁTS József, „Ismerős idegen tanítások”, *2000: Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 2017, 4. szám: 55–69.

⁴³ Uo.

⁴⁴ GÁCS Anna, „Beteljesületlen várakozások. Nőírók egy kis irodalomban”, *Beszélő*, 5. évfolyam, 4. szám (2000): 108–114., hozzáférés: 2023. 01. 05. <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/00/04/18gacs.htm>

⁴⁵ GÁCS, „Beteljesületlen...”

kimarad belőle.⁴⁶ Bán szerint azonban a műalkotásokat más megközelítésben nemcsak önmagukban álló tárgyként, hanem rendszerként, beszédmódként, kulturális gyakorlatként is tekinthetjük.⁴⁷ Dolgozatom módszertana is ezt a szemléletet követi Takáts Éva szövegeinek vizsgálatakor, ugyanakkor ez Takáts korában nem csupán elfogadott, de talán a leginkább elterjedt módja is volt az irodalom művelésének. Az irodalom számos társadalmi ügynek teret adott: a didaktikusság sokszor meghatározta a módját, míg a nemi szempont a témáját.

Bár az elbeszélések korántsem elhanyagolható részét képezik Takáts életművének, és ugyancsak felhasználhatóak volnának nőnevelő nézeteinek alátámasztására, mégis mivel az értekező írások az életvezetési tanácsadókönyvekhez hasonlóan működnek, azáltal, hogy mindkettő előíró szövegtípusnak tekinthető, vizsgálataimban elsősorban ezekre a szövegekre fókuszálok. Kivételt csupán a *Cecilia* című elbeszélés esetében teszek, ugyanis összefüggései az értekező szövegekkel különösen szorosak. A továbbiakban az életvezetési tanácsadókönyveket mutatom be, a halotti beszédekkel és imakönyvekkel kiegészítve, mint a 18. századi nőkép szövegforrásait, így láthatóvá válik az a szöveganyag, melynek szemlélete és témái hatást gyakorolhattak Takáts nőnevelésről alkotott nézeteire.

A 18. századi nőkép szövegforrásai

A nőképpel, a nők társadalomban betöltött szerepével és annak változásával kapcsolatban a halotti beszédek és az imakönyvek szolgálnak a legkorábbi 18. századi forrásként.⁴⁸ Az imakönyv Juliane Brandt megfogalmazásában „vallási normákat közvetít, de konkrét, épp ez időben változásnak indult társadalmi feltételek között”.⁴⁹ A köteteket újra és újra kiadták, széles körben ismert és olvasott művekről van tehát szó.⁵⁰ Brandt szerint néha az imakönyvek elképzelései „csak bizonyos késéssel követik koruk tényleges fejleményeit, sőt az sem elképzelhetetlen, hogy hozzájuk képest akár előbbre is tartanak”.⁵¹ Az állítás a halotti beszédek eszméivel kapcsolatban is megállja a helyét, amelyeknek V. László Zsófia kutatásai

⁴⁶ BÁN Zsófia: „*Van-e az irodalomnak neme?* = *Does Literature Have Gender?*” in *Mindentudás Egyeteme*, 4., 179-193. (Budapest: Kossuth Kiadó, 2005), 183., hozzáférés: 2023. 01. 05. <https://core.ac.uk/download/pdf/35135893.pdf>

⁴⁷ BÁN, „Van-e...”, 184.

⁴⁸ A témáról bővebben: V. LÁSZLÓ Zsófia. *Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*. (Budapest: Ráció Kiadó, 2020); BRANDT, Juliane. „Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtvé.” A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe”, in: *Nők a modernizálódó társadalomban*, szerkesztették: Gyáni Gábor, Nagy Beáta 96-127. (Debrecen: Csokonai Kiadó, 2006)

⁴⁹ BRANDT, „Egy és ugyanazon...”, 96.

⁵⁰ BRANDT, „Egy és ugyanazon...”, 99-100.

⁵¹ BRANDT, „Egy és ugyanazon...”120.

alapján az egyik célja az élet legfontosabb értékeinek bemutatása volt.⁵² Ezekre a szövegekre tehát hatással vannak a társadalom változásai, ugyanakkor a szövegek maguk is hatással lehetnek a társadalom alakulására. Miután felismerték a nőnevelés hiányosságait és addigi hibáit, valószínűleg az utóbbi gondolat, vagyis az írott szó változást eszközölő képességébe vetett hit motiválhatta a különböző műfajú szövegek megszületését a témában. Számos illemtankönyv, női tükör, arcképcsarnok és életvezetési tanácsadókönyv látott napvilágot. Az életvezetési tanácsadókönyvek és a halotti beszédek szemléletükben némileg különböznek, mégis számos hasonlóságot találni a két szövegkorpusz között.⁵³ Éppen ezért, bár dolgozatomban fókuszában az életvezetési tanácsadókönyvek állnak, az elemzéseim során a halotti beszédek általános nőképével való összevetésre is kitérek. Az összevetések során a tanácsadókönyvek közül hármat használok fel: a Faludi Ferenc⁵⁴ és a Szerentsi Nagy István⁵⁵ által magyarra átdolgozott műveket, és Bessenyei György eredeti munkáját.⁵⁶ Előfeltevésem, hogy Takáts Éva számára ismertek voltak a korban széles körben elterjedt, a nőnevelés témáját felölelő szöveganyag hazai darabjai.

Balog Edit Otília doktori disszertációjában úgy véli, Újfalvy Krisztina Takáts elődjének tartható, mert hasonló gondolatokat fogalmaztak meg a nők szerepével kapcsolatban, és bizonyos szempontból mindketten megelőzték korukat.⁵⁷ Újfalvy könyvtára dokumentált, és az életvezetési tanácsadókönyvek legfontosabbjai szinte mind megtalálhatók voltak nála.⁵⁸ Ugyan Takáts esetében nem maradt fenn könyvtári jegyzék, amely megmutatná, hogy milyen olvasmányok álltak rendelkezésére, szövegeiből kiolvasható műveltsége alapján valószínűnek tartom, hogy az Újfalvy által olvasott művek számára sem voltak idegenek. Ráadásul Takáts széles körű kapcsolati hálójával rendelkezett, már csak ennek okán is feltételezhető, hogy Újfalvynál is több lehetősége lehetett a népszerű olvasmányokkal kapcsolatos informálódásra: háziasszonya volt ugyanis egy szellemileg és kulturálisan is pezsgő társaságnak, ahol a zajló beszélgetésekben ő maga is részt vett. Karacs Ferencel

⁵² V. LÁSZLÓ, *Példás asszonyok*, 243.

⁵³ V. LÁSZLÓ, *Példás asszonyok*, 91-92.

⁵⁴ FALUDI Ferenc. Istenes jóságra és szerencsés bődög életre oktatótt nemes asszony. In: *Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből*. Budapest: Magvető, 1978, 69-99. (Első kiadás: Nagyszombat, 1748)

⁵⁵ Barátságos Oktatás. Hogy Kellessék Egy Ifju Asszony Embernek Magát A' Díszes Erkölsökben Méltóképpen Formálgatni Irattatott Német nyelven MEYER András által Mellyből Magyarra fordította, és néhol holmi aprolékos szükséges Jegyzésekkel bővítette SZERENTSI NAGY István. Nyomtatott Po'sonban és Budán a' Benedickt Mihály és Társai költségével 1783

⁵⁶ BESSENYEI György. *Anyai oktatás*. Magyar Irodalmi Ritkaságok 15. Budapest: Egyetemi Nyomda, 1932 (Első kiadás: Bécs, 1777)

⁵⁷ BALOG Edit Otília, *A nőkép és a nőszerep alakzatai a felvilágosodás korának magyar irodalmában*, doktori értekezés, (Debrecen, 2021), 124.

⁵⁸ SOMKUTI Gabriella, „Újfalvy Krisztina és könyvtára, Egy elfeledett 18. századi költőnő”, in: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 449-482. (Budapest, 1983)

közös otthonát a környéken sokan csak Karacs-féle házként ismerték.⁵⁹ Az Ősz utcai ház olyan értelmiségi körnek adott otthont, ami Fábri Anna megfogalmazása szerint „az akkori magyar viszonyokat tekintve páratlannak mondható”.⁶⁰ Tagjai között olyan nevekkel találkozhatunk, mint Virág Benedek, Fáy András, Döbrentei Gábor, Kisfaludy Károly vagy Déryné Széppataki Róza. De lakott itt többek között Katona József is, aki egy feltételezés szerint náluk írta leghíresebb darabját, a *Bánk bánt*.⁶¹ A társaság esténként összegyűlt, és az irodalomról, színészetéről, aktuális politikai kérdésekről és a közéletéről beszélgettek.

Akkori körülményei okán ezért elképzelhetetlennek tartom, hogy Takáts Éva ne ismerte volna a magyar nyelven megjelent életvezetési tanácsadókönyveket. Takáts emellett vallásos családban nőtt fel, apja, Takáts Ádám református lelkész volt, aki maga is írt mintaprédikációs-könyvet.⁶² Egy református lelkész lányaként pedig Takáts számára bizonyára ismertek voltak a prédikációk különböző típusai, és azok a sablonok, amelyek a halotti beszédek nőképét is alkották.

Takáts *Némely észrevételek...* című szövegének kezdőmondataival utal a nőneveléssel kapcsolatos diskurzusra és a témában korábban megjelent művekre: „Mind a világi, mind a papi rend főfoglatatossága e mai időben az arról való tanácskozás, hogy miképen lehessen a megromlott erkölcsöket megjobbítani. Sokféle módokat javasolnak e mai szembetűnő romlottság orvoslására.”⁶³ Takáts szemlélete ezzel egyszersmind kapcsolódik kora pedagógiai szövegeinek gyakorlatához is: hozzájuk hasonlóan az ő célja is a jobbítás. Amikor a női hibákról van szó, Takáts nem mondja, hogy ezek a hibák nem léteznek, sokkal inkább azt szeretné megmutatni, hogy miből fakadnak, mit lehet ellenük tenni, és ami talán a legfontosabb: hogy lehet megelőzni őket. Ennek pedig a tanítás, a nevelés a valódi terepe. V. László Zsófia megfogalmazása szerint: „a halotti beszédek, az életvezetési tanácsadókönyvek is két oldalról közelítik meg a korszak életmódját: a bennük felsorolt hibákon keresztül fény derül a kortársak életvitelére, tanácsaik pedig az elvárt magatartásformákat rögzítik.”⁶⁴ Az idézet alapján Takátsot nem csupán szemlélete, hanem módszertana is a 18. század nőképének forrásanyagaihoz köti, hiszen műveiben éppen így jár el.

⁵⁹ A Karacs-féle ház mindennapjairól bővebben: FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779-1848*. 339-368. (Budapest: Magvető, 1987)

⁶⁰ FÁBRI, *Az irodalom magánélete*, 341.

⁶¹ Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái, Előszó, 7.

⁶² V. LÁSZLÓ, *Példás asszonyok*, 116.

⁶³ TAKÁTS, „Némely észrevételek...”, 17.

⁶⁴ V. LÁSZLÓ, *Példás asszonyok*, 92.

Juliane Brandt Szikszay György *Keresztyéni tanítások és imádságok* című imakönyvét elemezve különféle női szerepkörök alapján különíti el a szerző nézeteit.⁶⁵ V. László Zsófia a halotti beszédek nőképeinek elemzésekor hasonlóan szerepkörök szerint csoportosítja a parentációkból kiolvasható nézeteket. Ehhez Kamarási György *Emlékezet kövei, azaz száz halotti prédikációk* című mintaprédikációs-könyvének csoportosítását használja, amely a következők szerint osztja fel a női szerepköröket: hajadon lány, feleség, anya, özvegy, kegyes és bölcs asszony (amelyek magukban foglalták a gazdasszony szerepet is), illetve a társadalomnak hasznos munkát végző szerep. Ezek közül az anyai szerep a leghangsúlyosabb, a felsorolásban utolsó pedig Kamarásinál még a papnét vagy püspöknét, a szolgálólányt, a szoptatós dajkát és a bábaasszonyt is magába foglalta.⁶⁶ Az életvezetési tanácsadókönyvek, ugyancsak V. László által összegzett öt asszonyi szerepköre pedig a következő: hívő, feleség, anya, háziasszony és a társasági élet tagja.⁶⁷ Az említett szerepkörök megegyeznek a Takáts Éva életművének szövegeiben előkerülőkkel. Takáts például szinte teljesen ugyanazon szempontok szerint tárgyalja a feleségszerepet, és ugyanazokat a kötelességeket írja elő egy feleség számára, mint a kiemelt művek. A jó házasság ismérvei, a rossz házasság okai, a férj felé irányuló kötelességek, illetve a megjárás elkerülése az ismerkedés során és a házasságban is fenntartott erények szükségessége mind ilyen konkrétumok. Takátsnál emellett az anya, a gazdasszony és a társadalomnak hasznos munkát végző szerep is hangsúlyos, melyek közül nála az utóbbi kettő már szorosan összefügg egymással.

Az életvezetési tanácsadókönyvek Takáts műveivel hasonló vonásai a didaktikus, tanító szemlélet mellett a különböző női szerepkörök kötelességeinek bemutatásában mutatkoznak meg leginkább. E szerepkörök azonban számos ponton összefonódnak egymással, így dolgozatom további részében nem külön-külön vizsgálom őket, hanem azoknak a társadalomtörténeti folyamatoknak a tükrében, amelyek az összevetésből kirajzolódnak. A továbbiakban tehát három szempontra térek ki: a házi nevelés és az intézményes oktatás alakulására, a politikai beszédmódok közötti átjárásra, valamint a vallás szerepének csökkenésére.

⁶⁵ BRANDT, „Egy és ugyanazon...”, 101-106.

⁶⁶ V. LÁSZLÓ, Pélás asszonyok, 118.

⁶⁷ V. LÁSZLÓ, Pélás asszonyok, 93.

Társadalmi folyamatok

A családi neveléstől az intézményes oktatásig

Bessenyei György, az egyik első magyar nyelven megjelent életvezetési tanácsadókönyv, az *Anyai oktatás* című művében a következőképpen fogalmazza meg az anyai szerep fontosságát: „a természet könyvének első betűit mi nyomjuk szívekre, melyeket onnan a legnagyobb viszontagságok is nehezen vagy soha többé ki nem törölhetnek.”⁶⁸ Takáts több szövegében is írt az anyai feladatokról, amelyeket elsődleges fontosságúként határozott meg. *Egy-két szó a házasságban lévő Asszonyok kötelességeikről* című munkájában például úgy fogalmaz, hogy a nőknek „legelső kötelességek gyermeki gondviselése”.⁶⁹ A megfogalmazás ebben az esetben különösen emlékeztet Bessenyei egyik szövegrészletére: „Ezek lesznek fáradságodnak legelső tárgyai.”⁷⁰

A korai nevelés folyamatában a dajkaság is fontos kérdésnek számított. Ahogy Kamarási György mintaprédikációjában kiemeli, hogy a dajkák alkalmazása csupán kényszerűség lehet, emellett elrettentő példákat is hoz a gyermekek dajkák gondatlanságai miatt való elhalálozásáról, ezért véleménye szerint amennyiben szükséges a jelenlétük, gondosan kell őket kiválasztani.⁷¹ Takáts teljes egészében hasonló véleményt fogalmaz meg *Egy-két szó...* című szövegében, ahol a dajkák jó megválasztásának elengedhetetlen fontosságáról, de még ebben az esetben is az anyák folyamatos felügyeletének szükségességéről ír, emellett ő is hosszan részletezi lábjegyzetben, hogyan halnak meg a kisgyermekek a felelőtlen bánásmód következtében, ha nem megfelelő dajkára bízzák őket.⁷²

Takáts *Némely észrevételek...* című szövegében egyetért Kulcsárral abban, hogy a fiatal lányok nagyobb részére igaz az, hogy a tetszeni vágyás és a közönséges multságok hajtják őket: „A leánykák nagyobb részint olyanokban gyakoroltatnak, amelyek csupa fitogtatásra valók.”⁷³ A Kulcsár által felvetett probléma, a magamutogatás vádja közel sem új keletű a női nemmel kapcsolatban. Már Szikszay György is részletesen taglalja imakönyvében azt, hogy egy nő ne díszítse magát, ugyanakkor Juliane Brandt meglátása szerint nem zárja ki azt, hogy valaki ennek ellenére is igaz hívő legyen.⁷⁴ Más véleményen van, az első magyar

⁶⁸ BESSENYEI, *Anyai oktatás*, 29.

⁶⁹ TAKÁTS, „Egy-két szó...”, 35-36.

⁷⁰ BESSENYEI, 49.

⁷¹ V. LÁSZLÓ, *Példás asszonyok*, 117.

⁷² TAKÁTS, „Egy-két szó...”, 38.

⁷³ TAKÁTS, „Némely észrevételek...”, 18.

⁷⁴ BRANDT, „Egy és ugyanazon...”, 103.

nyelven megjelent tanácsadókönyv, William Darell munkája, melyet Faludi Ferenc jezsuita pap fordított magyarra, *Istenes jóságra és szerencsés bóldog életre oktatott nemes asszony* címen 1748-ban. A mű a dámák életmódjának hibáit veszi sorra, többek között azt, hogy miközben a testüket szépítgetik, a lelkükről megfeledkeznek, folyamatosan haszontalanságokra vesztegetik idejüket, templomba is csak a pletykálkodás miatt járnak, mindezek közben pedig megfeledkeznek kötelességeikről. A szöveg célja az, hogy felhívja a figyelmet ezekre a problémákra, ezáltal pedig a dámák jobbá válhassanak. Eusebius, a műben megjelenő tanító mindezek okaként a rossz nevelést nevezi meg: „a dámák rosszak, mert rosszul nevelték őket.”⁷⁵ Kulcsár szövegében ugyanezt a meglátást fogalmazza meg. Eusebius a dámák neveltetésének egyik legnagyobb hibáját pedig abban látja, hogy az anyák csupán a gyermekeik testére fordítanak nagy gondot, a hivalkodásra nevelve őket, miközben lelki fejlődésüket elhanyagolják.⁷⁶ A dámák ezáltal életvitelükkel eltávolítják magukat a „teremtések céljátul”: azzal, hogy csak magukkal foglalkoznak, azok a jó cselekedeteik hiányoznak, amellyel az Urat szolgálhatnák, ez pedig a szöveg szerint a legfontosabb az életben: „nem mulatni, hanem szolgálni (...) jöttetek e világra.”⁷⁷ Bessenyei György *Anyai oktatásában* a téma kapcsán úgy fogalmaz: „szerencsétlenek azon szülék, kik magzataikat csak testekre való nézve tudták szépen nevelni.”⁷⁸

A testi nevelés sokszor elsődleges, vagy inkább kizárólagos voltának problémájáról Takáts több szövegében is ír. Az *Egy barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében* című vitairatában például arról értekezik, hogy azok a nők követik el ezt a hibát, akik csak házi dolgokkal foglalkoznak: ők azok, akik nem látnak tovább a test szükségleteinél.⁷⁹ Szerentsi Nagy István munkája, a *Barátságos oktatás* idevágó gondolata szerint, ha a lányokat csak házimunkára és gazdasszonyi kötelezettségekre nevelik, akkor valójában csak házi szolgálai lesznek férjüknek, éppen ezért fontos az elme pallérozása is.⁸⁰ Ebben az esetben nem a magamutogatás vágya vezérli őket, hanem egyszerűen hiányos műveltségük miatt nem tudják, hogy a gyermekek lelkére is figyelmet kellene fordítaniuk.

Takáts *Cecilia* című elbeszélése Faludi szövegéhez kapcsolódóan konkrétan egy dáma hibás nevelési módszereit is bemutatja, aki ezekkel majdnem el is rontja a mű

⁷⁵ FALUDI, „Istenes jóságra...”, 93-95., 99.

⁷⁶ FALUDI, „Istenes jóságra...”, 94-95.

⁷⁷ FALUDI, „Istenes jóságra...”, 77.

⁷⁸ BESSENYEI, *Anyai oktatás*, 74.

⁷⁹ TAKÁTS, „Egy Barátnémhoz írt...”, 68.

⁸⁰ SZERENTSI, *Barátságos Oktatás*, 60-62. Szerentsi nem csupán beszél az elme pallérozásáról, hanem ennek megfelelően könyveket is ajánl a műveltség szélesítéséhez, kifejezetten magyar nyelven. Ajánlott olvasmányai: Uo., 68-87.

címszereplőjének jellemét. Cecilia gyámatyja, Márnay Adolf egy főrendű dámát kér arra, hogy a lányból fényes, ragyogó hölgyet neveljen, azonban nem elégedett fejlődésével, hiszen látja azt, hogy Cili egyre inkább magamutogatóvá és elkényeztetetté válik. A Dámától származó folyamatos dicséretetek és minden szeszélyének azonnali teljesülése rossz hatással vannak a lány jellemfejlődésére, ahogy a szöveg mondja: „A szép Cili (...) maga körül mind a’ tselédekben, - mind a’ látogatókban tsak bámulókat látott.”⁸¹ Ezzel szemben Márnay sokkal inkább a következőt szeretné elérni: „ne tsak gyönyörködtetni és gyönyörködni, hanem boldogítani – és boldog lenni is tudjon.”⁸² A főrendű dámák nevelési stílusával szemben sokkal célravezetőbb egy házi tanító (vagy nevelő), aki inkább az értelmet próbálja megvilágosítani, ahelyett, hogy hiúnak nevelné a lányt. Szerencsére Cecilia még időben kerül egy ilyen tanítóhoz, Köptsényihez, akinek jótékony hatása egyértelműen látszik az elbeszélés egész további részében és a következő leírásban is: „Az ön’ bálványozás helyett Cili’ szívében az emberi szeretet, szerentséjében való büszkélkedés helyett annak érzése, hogy ő annál fogva mennyi jót tehet és mennyit tenni köteles, irigység helyett mások’ tökéletességeiben való gyönyörködés és hozzájuk felemelkedni való igyekezés foglalt helyet.”⁸³

Takáts a *Némely észrevételek...* című szövegében kimondja azt, hogy az anyákat valóban terheli felelősség a hibás magaviselet kialakulásával kapcsolatban, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ez a férfiak elvárásaira vezethető vissza, akik nem a valódi értékeket tartják fontosnak, hanem a társaságokban történő magamutogatást. Ha az igazi érdemeket becsülnék, akkor az anyák ezeket igyekeznének megerősíteni saját magukban és átadni a lányaiknak.⁸⁴ A nők és a férfiak felelősségének kérdése pedig vitás pontként jelent meg már Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina költőnők levelezésében is, az 1804-ben nyomtatásban is megjelent *Barátsági vetélkedésben*. Ez volt az egyetlen nők által írt mű a két nem közötti különbségek és ezek változásának témájában, amely megelőzte Takáts Évának a *Tudományos Gyűjtemény* lapjain megjelent írásait. Takáts szövegeiben megfogalmazott nézetei, elmélkedései több ponton is illeszkednek és párhuzamba vonhatóak a Molnár–Újfalvy levelezés szempontjaival. Az egyik ilyen éppen a felelősség témája. Molnár általánosságban inkább a nőket okolja hibás magaviseletükért, már az általa kiadott mű előszavában is a következőképpen fogalmazza meg a levelezés célját: „Aszszonyi Nem’ hibáinak fel-fedezése,

⁸¹ TAKÁTS Éva, *Cecilia*, in *Eredeti elbeszélések. Takáts Éva’ munkái...*, 65-115., 67.

⁸² TAKÁTS, *Cecilia*, 67.

⁸³ TAKÁTS, *Cecilia*, 71.

⁸⁴ TAKÁTS, „Némely észrevételek...”, 19.

és azoknak meg-útáltatása.”⁸⁵ Ezzel azonban, úgy vélem, inkább csak a saját narratíváját alkalmazta az egész műre, amelynek teljes címében (*Barátsági vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései*) már a másik oldal is megmutatkozik. Újfalvy Krisztina ugyanis, Molnárral ellentétben, a férfiakra vezeti vissza a női hibákat. Az ő céljára inkább egyik levelének részlete utal: „nem bánom, hibáztasson akárki, ha sajnálom, és pártját fogom az igazságtalan és határatlan hatalom alatt sinlő szegény Nememnek.”⁸⁶ Újfalvy így fogalmaz a felelősséggel kapcsolatban: „Helybe hagyom, hogy a’ Leányok tudatlanságának az Anyák okai: de hát valyon az Anyák ostobaságának nem az Atyák-é kieszközlői?”⁸⁷ Takáts mintegy Újfalvy szemléletének ad igazat, amikor a felelősség elsődlegességét ő is a férfiaknak tulajdonítja, ugyanazt az érvelést használva fel. Többek között a *Barátságos oktatás*ban is szerepel az a nézet, miszerint a jó és rossz tulajdonságok is az anyai nevelésre vezethetők vissza.⁸⁸ Újfalvy és Takáts ezt a gondolatot árnyalják tovább azzal, hogy kidomborítják a férfiak szerepét is a nőnevelés problémáival kapcsolatban.

Takáts szövegeinek szemlélete illeszkedik ahhoz a nézethez, amely a nőknek kiemelt jelentőséget tulajdonít a gyermeknevelésben, ugyanakkor kimondja azt, hogy amennyiben egy nő anyai feladatait nem tudja megfelelő módon ellátni, az nem minden esetben az ő felelőssége. Emellett kiemeli a tanítók és nevelők szerepét is az otthoni oktatás keretei között. V. László elemzése alapján Herepei János és Kozma Gergely halotti beszédeikben már ugyancsak szót emeltek a házi oktatás minőségének fontossága mellett.⁸⁹ A szerzők ezen túl egy lányiskola felállítását is sürgették, ugyanis felismerték azt, hogy a megfelelő neveléssel elkerülhetők volnának mindazok a hibák, amelyek rendszeresen felmerültek a korabeli diskurzusban.

Takáts sem feledkezett meg a házi körön túli oktatás kérdéséről. Fehér Katalin megfogalmazása szerint: „nem a lányok otthoni neveltetésében látja a problémák megoldását, hanem a nemzet tulajdonában lévő, korszerű ismereteket anyanyelven oktató nevelőintézetekben.”⁹⁰ Takáts *Némely észrevételek...* című szövegében azt írja, hogy a haza pallérozódását elősegítő körülménynek tartaná a megfelelő lánynevelő intézetek felállítását, ahol magyar tanítók végeznék a lányok oktatását, a tudományok ismeretét is beépítve a

⁸⁵ MOLNÁR Borbála– ÚJFALVY Krisztina, *Barátsági vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései*. Kolozsvár, 1804, Ajánlás

⁸⁶ MOLNÁR – ÚJFALVY, *Barátsági vetélkedés*, 29.

⁸⁷ MOLNÁR – ÚJFALVY, *Barátsági vetélkedés*, 30.

⁸⁸ SZERENTSI, *Barátságos Oktatás*, 94.

⁸⁹ V. LÁSZLÓ, *Példás asszonyok*, 143.

⁹⁰ FEHÉR, „Pest Buda sajtója...”, 46.

tananyagba, hogy a nők helyes ítéletet hozhassanak majd a körülöttük lévő történetekkel kapcsolatban.⁹¹ Úgy véli, sokan elvárják, hogy a nők jó anyák és feleségek legyenek, de közben nincsen egy olyan intézet sem, ahol az ezekhez szükséges tudnivalókat elsajátíthatnák.⁹² *Feleletek a Szent Gellért hegye mellől* című kötetében a következőképpen foglalja össze az általa érzékelt problémát: „Nemem’ számára a’ fő és szív’ kifejtődését eszközlő intézetek nintsenek.”⁹³ Azzal, hogy Takáts egy ilyen feladatokat ellátó intézet kiépítésében nemcsak a nők, hanem az egész nemzet érdekeit is kiemeli, nemzeti perspektívába helyezi a nőnevelés kérdését.

Takáts az anyai nevelés esetében is hangsúlyozza a haza szolgálatára történő nevelést, nemzeti eszményének kifejtésére azonban leginkább az ideális állami oktatási modell leírásában nyílik tere. A *Barátságos beszélgetés a földművelő nép állapotjáról* című írásában nemzetiesítő hangot ad egyik gondolatának, amikor az *idegen* nevelők szerepét emeli ki a korábban kifejtett testi nevelés problémás megvalósulásában, úgy véli, ők nem ismerik a nevelés valódi célját: a lélek fejlesztését.⁹⁴ Nem csak itt szerepel hasonló meglátás: már a vágyott lánynevelő intézetek leírásánál is fontos volt számára, hogy ne külföldről érkezett emberek vezessék ezeket az iskolákat.⁹⁵

Takáts *Barátságos beszélgetésében* Ilma nevű szereplőjén keresztül egy komplett programot is megfogalmaz, amely a köznép számára alkalmas oktatást tenné lehetővé. A mű alaptörténete szerint Rózsa egy vagyonos, gazdasággal rendelkező nő, aki sokáig nem foglalkozott jobbágyaival, életvitelük és munkájuk figyelemmel kísérését az őket felügyelő tisztekre hagyta. Ő maga is rádöbben azonban arra, hogy hibát követett el, amikor a nála alacsonyabb rendűek sorsával nem törődött úgy, ahogy tehette volna. Végül barátnője, Ilma szolgál számára intelmmel arra vonatkozóan, hogyan változtathat a munkájuk által hozzá kötött emberek életén. Azzal indít, hogy kimondja: sajnos az iskolák „nincsenek úgy elrendelve, hogy a köznép nevelésének megfeleljenek”.⁹⁶ Nem megfelelőek a tanárok, például azért sem, mert elégnék tartják a vallásbeli dolgok, imádságok tanítását, holott a valláson kívüli tudományok is fontosak, hogy meg tudják ítélni, ami körülöttük zajlik. Az oktatást „nem cifrán, csak magyaros egyszerűséggel”⁹⁷ képzei el, éppen ezért ebben az esetben is hangsúlyozza a magyar nyelven történő tanítás szükségességét. Ahogy a tanítók megfelelő

⁹¹ TAKÁTS, „Némely észrevételek...”, 23.

⁹² TAKÁTS, „Barátnémhoz írt második...”, 76.

⁹³ TAKÁTS, *Feleletek a Szent Gellért hegye mellől*, előszó, V.

⁹⁴ TAKÁTS, „Barátságos beszélgetés...”, 55.

⁹⁵ TAKÁTS, „Némely észrevételek...”, 23.

⁹⁶ TAKÁTS, *Barátságos beszélgetés*, 61.

⁹⁷ Uo., 65.

fizetésének fontosságát is, aminek a hiányosságára Fehér Katalin kutatásai alapján már az első magyar pedagógiai kézikönyvek is felhívták a figyelmet, vagyis Perlaki Dávid *A gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás*, Cserey Farkas *A falusi nevelésnek módgyáról való elmélkedés*, és Fehér Józsa János *Oskolai vezér, avagy a nevelők s főként az oskola mesterek számára való útmutatás* című szövegei.⁹⁸ Perlaki például – aki Takátshoz hasonlóan haladó elképzeléseket vallott és az általános tankötelezettséget, és anyanyelvi oktatást sürgette – szóvá tette, hogy: „nálunk Magyar országban egy öreg béresnek vagy házi inasnak gyakran tisztességesebb fizetése és becsülete van, mint a tanítóknak.”⁹⁹

Takáts a *Barátságos beszélgetés* megírásának szükségességét a *Barátnémhoz írt második Levelem ismét Nemünk ügyében* című szövegében a következőképpen indokolja: „A földművelő nép állapotjáról írt munkámat azért írtam, mert szívem és fejem arról győződött meg, hogy míg 'ez a' nép olyan állapotba nem tétetődik a' milyent érdemel: addig Polgári alkotásunk mindég gyenge lábon fog állani.”¹⁰⁰ Takáts szerint a lánynevelés és népművelés helyzetét elsősorban a nemzet kötelessége volna orvosolni, az egész oktatási rendszer reformjának végrehajtásával, addig azonban, amíg ez nem történik meg, olyanoknak kell átvenniük ezt a feladatot, akiknek lehetőségük van erre.¹⁰¹ A *Barátságos beszélgetés* esetében egy gazdasszonynak, Rózsának. Vagyis bár a nemzetnek kellene segítenie az ügyön, ebben az esetben valójában maga a nemzet szorul segítségre.

Már Szikszay György imakönyvében megjelenik az a nézet, hogy egy nőnek kötelessége vigyáznia férje vagyonára és javaira, és amennyiben teheti, igyekeznie kell valami hasznot is hoznia ezekben.¹⁰² A parentációknak és az életvezetési tanácsadókönyveknek ehhez hasonlóan „a serény, takarékos, a család vagyonát növelő, nem pedig elherdáló asszony volt az ideálképe, de ebből a szempontból a leginkább szükséges mindkét forrástípus.”¹⁰³ V. László Zsófia egy halotti beszéd összefoglalásakor mégis a gazdasszonyok következő meghatározását nyújtja, amely, úgy vélem, tökéletesen leírja Takáts szemléletét is: „A jó gazdasszony ugyanazt teszi kicsiben, mint a király, aki jól kormányozza országát.”¹⁰⁴ Az idézet egyúttal mintha csak a *Cecilia* című elbeszélés címszereplője és férje sorsát mondaná

⁹⁸ FEHÉR Katalin. „Első magyar nyelvű pedagógiai kézikönyvek.” *Könyv és Nevelés*, 3. évfolyam, 1. szám, 200

⁹⁹ Idézi: FEHÉR, „Első magyar nyelvű...”; Eredeti szöveg: A' Gyermekeknek Jó Nevelésekről Való Rövid Oktatás Mellyet A' Szüléknek És Gyermekek Tanítók' 'S Nevelőknek Kedvéért Öszve Szedegetett PERLAKI Dávid A' Komáromi Evang. Ekl. Tanítója 's Megyebéli Fő-Esperestje. A' szegényebb Osk. Tanítóknak, ingyen. Komáromban, Wéber Simon Péter' Betűivel, 1791

¹⁰⁰ TAKÁTS, „Barátnémhoz írt...”, 90.

¹⁰¹ TAKÁTS, „Barátságos beszélgetés...”, 62.

¹⁰² BRANDT, „Egy és ugyanazon...”, 103.

¹⁰³ V. LÁSZLÓ, *Példás asszonyok*, 202.

¹⁰⁴ V. LÁSZLÓ, *Példás asszonyok*, 139.

el. Csepeli Kálmán tengeri kereskedőként dolgozik, Cilit utazásai során ismeri meg, akivel egymásba szeretnek, majd össze is házasodnak, fiúgyermekük megszületése után a férfit azonban ismét elszólítja a kötelessége, hazafelé tartva pedig hajótörést szenved. Miközben mindenki azt hiszi, a tengerbe veszett, valójában egy szigetre vetődik, majd rabszolga-kereskedők kezére jut és egy – a Bengasi és Fezán helységnevek alapján – líbiai fejedelemnek adják el. Itt pedig nem kisebb hivatást teljesít, mint megreformálja az egész birodalom működését. Mindeközben felesége, nevelője tanácsait követve, Márnay birtokának fellendítésén kezd el dolgozni, miközben a nép állapotát is igyekeznek javítani. Cecilia ezáltal férjéhez hasonló feladatot visz véghez, csak éppen ő nem egy egész birodalom, „csupán” egy birtok reformját hajtja végre. Cecilia tehát a Szikszay-imakönyv, a halotti beszédek és a tanácsadókönyvek útmutatása szerint cselekszik. Azonban még ennél többet is tesz, hiszen nemcsak saját maguknak hoz hasznót a munkájával, hanem jobbágyainak is.¹⁰⁵

Ahhoz azonban, hogy egy nő a köz számára is hasznos munkát végezhesen, megfelelő nőnevelési gyakorlatra van szükség. Ugyancsak a *Cecilia* szolgáltat példát arra, hogy mi történhet, ha ez hiányzik, és csupán – a korábbiakban már előkerülő – testi nevelés nyer teret. A jó nevelés fontosságának érzékeltetésére kiváló a *Cecilia* két nőalakja, Cecilia és Seraphina sorsának elemzése. A két nő élete merőben eltérő, ez pedig a neveltetésük és körülményeik, nem pedig a bennük rejlő erények különbözőségéből ered. Cili jó tanítójának és gazdag gyámjának hála lehetőséget kap arra, hogy olyan nővé váljon, akihez az elbeszélés egy pontján tanítója a következő szavakkal fordul: „Gyógyítsd ki nememet, és nemedet abból a’ tévelygésből, hogy a’ házi körön kívül való munkálkodás nem illik nemetekhez.”¹⁰⁶ Cili ideális anya, hűséges feleség és remek gazdasszony, utóbbi különösen hangsúlyosan jelenik meg az elbeszélésben. Seraphina ezzel szemben gyermekként Csepeli Kálmánnal együtt túléli a hajótörést, és míg a férfi ezt követően rabszolgává válik, addig ő a birodalom háremébe kerül, ahol megtanítják, hogyan használja a testét és szépségét csábításra, emellett különböző művészeti formák gyakorlására, de ott, ahol él, „szívek és fejek alkalmasint míveletlenül hagyatik”.¹⁰⁷ Seraphina mindezek alapján olyan jellemé alakul, amilyené akár Cecilia is válhatott volna, ha nem adatik meg számára a megfelelő oktatás és erkölcsi útmutatás, hiszen „Seraphinában nem volt kisebb a’ lélek mint a test’ szépsége, tsak hogy miveletlen maradt, és elő ítéletekkel bétemettetett”.¹⁰⁸ Cecilia és Seraphina alakját egymás mellett vizsgálva

¹⁰⁵ Takáts szerint a jobbágyok boldogsága össze van kötve a gazdaasszonyával Lásd: Uő., „Barátságos beszélgetés...”, 69.

¹⁰⁶ TAKÁTS, *Cecilia*, 75.

¹⁰⁷ TAKÁTS, *Cecilia*, 105.

¹⁰⁸ TAKÁTS, *Cecilia*, 106-107.

különösen idevágónak tűnik Takáts *Barátságos beszélgetésének* következő részlete: „Az olyan fő rendű asszony, ki csak azon kötelességét tudja, hogy mi módon kelljen atyáiról maradott gazdag jövedelmeit elkölteni, de azokról nem gondoskodik, akik munkájának köszönheti, (...) az nem érdemlène egyebet, legfeljebb is csak azt, hogy egy Mahomedánus Sultánnak bézárt felesége legyen.”¹⁰⁹ Az értekező szöveg és az elbeszélés ebben az esetben is szorosan kapcsolódik egymáshoz. Mindezek alapján, ha Cecilia nem tenne eleget kötelességeinek, vagyis nem segítene a földjein élőkön, akkor megérdemelné azt a sorsot, ami Seraphinának önhibáján kívül jutott a műben. Úgy vélem, Seraphina hárembeli élete azt a kiszolgáltatottságot hivatott érzékeltetni, ami azokat a nőket sújthatja leginkább, akik neveltetésük hiányosságainak következtében nincsenek tudatában annak, hogy máshogy is lehetne.

A *Barátságos beszélgetés*ből imént kiragadott idézet alapján a hibás nevelés hatással van arra, hogy valaki hogyan képes ellátni a kötelességeit, amelyek egy gazdasszony esetében például túlmutatnak az anyai és feleségi szerepkörökön. Takáts szerint egy gazdasszonynak kötelessége a jobbagyainak nevelése, hogy ne szoruljanak alamizsnára, és maguk is képesek legyenek házi dolgaikról megfelelően gondoskodni. Úgy véli, hogy nem az teszi a legjobbat, aki sok földet ad, hanem az, aki a keveset megtanítja használni.¹¹⁰ Más kontextusban bár, de hasonló nézetet fogalmaz meg Újfalvy Krisztina is, amikor leginkább azokat az *érdemes* férfiakat kárhoztatja, akiknek a kezében van a változtatás lehetősége, de mégsem tesznek semmit, hogy a nők életét jobb irányba igyekezzenek alakítani.¹¹¹ Takáts is hasonló meglátással él, amikor azt mondja, ha lenne pénze, nem írna, hanem cselekedne, mert hiszi: „minél többre méltóztatott valakit a’ sors, annál nagyobbak a kötelességei.”¹¹² És ez a nézet érhető tetten Takáts *Barátságos beszélgetésében* is: a szöveg azt a szemléletet közvetíti, hogy akik megtehetik, azoknak kötelességük, hogy segíteni azoknak, akiknek nem jutott annyi, mint nekik. Takáts azzal azonban túlmutat Újfalvy korábbi gondolatán, hogy ebben az esetben ezt a kötelességet nem csupán a férfiak területére szorítja, hanem a jobb helyzetben lévő nők felelősségének is tartja. Nem Takáts volt ugyanakkor az első, aki a nők társadalomformáló erejének lehetőségét felismerte: néhány halotti beszédben már igen korán szerepelt az a gondolat, hogy nők is képesek arra, amire a férfiak, és az ő munkájukra is éppen úgy szüksége van a társadalomnak.¹¹³

¹⁰⁹ TAKÁTS, „Barátságos beszélgetés...”, 56.

¹¹⁰ TAKÁTS, „Egy barátnémhoz...”, 76.

¹¹¹ MOLNÁR – ÚJFALVY, *Barátsági vetélkedés*, 46-47.

¹¹² TAKÁTS, „Egy barátnémhoz...”, 77.

¹¹³ V. LÁSZLÓ, *Példás asszonyok*, 128-130.

A gazdasszonyok kezében tehát olyan lehetőség van, amit kötelességük ki is használni. Hiszen munkájukkal ugyanazt a célt szolgálhatják, ami valószínűleg mindazokat motiválta, akik tollat ragadtak, hogy a nőnevelés ügyét előmozdítsák: a meglévő körülményeken való javítás. A lánynevelés mind otthoni, mind intézményes formájának egyik célja ezáltal az, hogy a népművelésben a nők is szerepet tudjanak vállalni. Mindez pedig a haza fejlődésének lehetőségét is magában rejt.

A republikanizmustól a csinosodásig

Amikor Takáts Éva szövegeiben a közösség számára hasznos munkavégzés fontosságát hangsúlyozza, a republikanizmus politikai beszédmódjának egyik fő vonását használja fel. A republikánus eszmény értelmében ugyanis a „köz” előnyt élvez a magánnal szemben, az ezt vallók pedig hajlandóak a haza érdekében annak rendelkezésére bocsátani akár saját életüket is.¹¹⁴ A *Ceciliában* ez nemcsak Cili, hanem Kálmán alakján is látszik, aki hosszú utakra megy családját hátrahagyva, majd amikor fogságba esik, akkor is azon kesereg, hogy hazájának nem lehet hasznára – a köznek mindazonáltal így is hasznos munkát végez, még ha nem is saját nemzeténél. Takáts szövegeiben ugyanakkor nemcsak a republikanizmus, hanem egy másik beszédmód, a csinosodás is tetten érhető.

Takáts József tanulmányában a következőképpen idézi fel azt a narratívát, amely a csinosodás eszményének alapját adta: „az emberi nem (s egyben az egyes nemzetek) története a vadság állapotából való fokozatos lassú kiemelkedés folyamata.”¹¹⁵ Tehát egy elsősorban haladáselvű beszédmódról van szó, ami egyben a nők ebben való szerepének fontosságát is magában foglalta.¹¹⁶ „Tettekre vágytam, mindig olyanokra, melyek világosságot terjesztenek” – vallja Takáts a *Honművésznek* írt levelében.¹¹⁷ Az idézett narratíva szerinti vadság állapotát pedig nem nehéz analógiába állítani a sötétséggel, amelybe a csiszolódás megvalósulása hozhat világosságot – amihez azonban először is fel kell ismerni azt, hogy sötétségben vagyunk. Ezzel szoros összefüggésben Kármán József *A nemzet csinosodása* című

¹¹⁴TAKÁTS József, „Politikai nyelvek a 19. század elején”, in: Uő, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, 14-20. (Budapest: Osiris, 2007), 15.

¹¹⁵TAKÁTS, „Politikai nyelvek...”, 19.

¹¹⁶Lásd például: TAKÁTS, „Politikai nyelvek...”, 20. és KUCSERKA Zsófia, „Párhuzamos útirajzok-összefutó életutak. A csinosodás politikai nyelve Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzaiban”, in: *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, 79-90. (Budapest: Reciti, 2019), 82., 90.

¹¹⁷Takáts Éva levele a Honművésznek. *Honművész*, 1833. július-szeptember 1. évfolyam, 39. szám, 131 (rontott oldalszámozás; jav.: 311)-314 = Takáts Éva levele a Honművésznek, in: *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777-1865.*, szerkesztette FÁBRI Anna, BORBÍRÓ Fanni, SZARKA Eszter. 114-115. (Budapest: Kortárs, 1999)

szövegében bemutatott csiszolódási, egyben a tudományosság előrelendítését is célul kitűző modellje szerint a dicséret helyett a hibákkal való szembesítés lehet képes fejlődésre ösztökélni, hiszen az írók igazi feladata a jobbítás.¹¹⁸ Az eddigiek alapján úgy vélem, Takáts Éva ezt a fajta, szembesítő, jobbító feladatot tűzte ki magának célul írásaiban. Ha a csinosodás szinonimáit vesszük sorra a csiszolódást, a pallérozódást és a finomodást lehet említeni.¹¹⁹ Kármán *A nemzet csinosodásának* pedig része az a gondolat is, miszerint vannak nemzetek, amelyek a fejlettségnek egy magasabb fokán, vagyis ha a szerző hasonlatát használjuk, polcán állnak.¹²⁰ Takáts – a polchasonlaltal élve – hazánkat a nemzetek polcrendszerének magasabb fokára szeretné helyezni, céljainak leírására pedig véleményem szerint jól használható a csinosodás fogalma: a csinosodás narratívájának megfelelően mintha írásaival ő is a kifinomultság és a műveltség elérését sürgetné. Mindezt a női nem felértékelődését elősegítve, hiszen „[a] csinosodás olyan politikai beszédmód, amely elképzelhetővé tette, hogy a női szerzők (társadalmi szereplők, alkotók) hangja a szalon falán túl is hallhatóvá váljon”.¹²¹

Takáts életművében a republikanizmus és csinosodás politikai nyelveinek érdekes keveredése figyelhető meg. Takáts József, amint erre ő maga utal, korábban egymás ellenbeszédmódjaként határozta meg a két beszédmódot.¹²² Később megállapítását a következő módon változtatta meg: „talán szerencsésebb volna nyelvi kereteknek tekinteni e két politikai nyelvet, amelyek ugyan *másféle kijelentéseket* tesznek lehetővé a beszélők számára, ám megengedik a más politikai nyelvekbe való *átjárást* is.”¹²³ Ezek a másféle kijelentések és ez az átjárás figyelhető meg Takáts *Ceciliájában* is. Ceciliáék birtoka földműveléssel foglalkozik, ami még a republikanizmus eszményének megfelelő munkavégzés,¹²⁴ azonban a Kálmán utazásait indokoló foglalkozás már nem az. A férfi kereskedelem által igyekszik hazájának érdekeit szolgálni, ráadásul a hadi pálya helyett választja ezt a területet, ezzel szemben a republikánus politikai nyelv egyértelműen utóbbi mellett tenné le a voksát, hiszen a kereskedést lenézte. A csinosodás beszédmódjában azonban a kereskedelem, „a történelem fejlődésének az egyik motorja, a sokféle emberi tudás szállítójaként és a társiasság elősegítőjeként”¹²⁵ jelenik meg. Ily módon, ha a republikanizmus

¹¹⁸ KÁRMÁN József, „A nemzet csinosodása”, in: Uő, *A szív és elme. Válogatott írások*, 103-132. (Bukarest, Kolozsvár: Kriterion, 1998) 103-105.

¹¹⁹ TAKÁTS, „Politikai nyelvek...”, 19.

¹²⁰ KÁRMÁN, „A nemzet csinosodása”, 104.

¹²¹ KUCSERKA, *Párhuzamos útirajzok...*, 90.

¹²² Takáts, „Politika nyelvek...”, 19.

¹²³ TAKÁTS József, „A csinosodás politikai nyelve”, In Uő, *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, 83-98. (Budapest: Osiris, 2014), 85. (kiemelés tőlem: Cs. N.)

¹²⁴ TAKÁTS, „Politikai nyelvek...”, 15.

¹²⁵ TAKÁTS, „Politikai nyelvek...” 20.

és a csinosodás közti átmenetet nézzük, a *Cecilia* egyik lehetséges tanulsága a következő lehet: a köz javát nem csak harccal lehet szolgálni, és nem csak férfiak képesek rá.

Ahogy Takáts József kiemeli: a republikanizmus és a csinosodás nyelve közötti különbséget (esetenként ellentmondást) a korabeli olvasók nem biztos, hogy annak érzékelték, a beszédmódok használatát elemezve tehát rugalmasnak kell lenni.¹²⁶ „Amikor egy-egy szöveg keverve beszél a republikanizmus és a csiszoltság nyelvét (...), akkor azt nem feltétlenül úgy kell interpretálni, hogy a szerző két eltérő társadalommodell összeegyeztetését kísérelte meg”, a valódi kérdés inkább az, hogy mire is használták ezeket a nyelvi kereteket az adott szövegben.¹²⁷ Takáts esetében megválaszolva a kérdést, úgy vélem, az író ebben az esetben a határvonalak szélesítésére törekszik. „A csinosodás szótárát (is) használó szerzők a 18-19. század fordulóján írt szövegeikben nem felváltani, hanem korrigálni, kiegészíteni, esetleg újraalapozni kívánták a politikai beszélés republikánus szótárát.”¹²⁸ Takáts munkásságában a csinosítási törekvéseknek is nevezhető kiegészítés a női szereprepertoár bővítésének kívánsága és a társadalomformálás szükségessége volt.

A vallástól a nemzeteszményig

Nem a republikanizmus és a csinosodás átmenete az egyetlen változás, amelynek folyamata kiolvasható Takáts Éva szövegeiből. Bár az életvezetési tanácsadókönyvek a halotti beszédektől és imakönyvektől eltérően nem szorosan a vallásos irodalom körébe tartoztak, ugyancsak kardinális szerepet töltött be bennük is a hitéletre oktatás szükségessége. V. László Zsófia a következőképpen fogalmazta meg a vallás szerepét a nevelés irodalmában: „Függetlenül attól, hogy világi vagy egyházi, katolikus vagy protestáns, nő vagy férfi írta a tanácsadókönyvet, függetlenül attól, hogy milyen keretbe illesztette a szerző didaktikus mondanivalóját (...) mindegyik mű az őszintén átélt hitet nevezte meg az erkölcsös élet kiindulópontjául.”¹²⁹

A hit és az erkölcs tehát alapként szolgált a nevelésben.¹³⁰ Takáts Éva szövegeiben azonban nem ez a helyzet: nála csupán említésszerűen kerül elő a vallás témája. A *Némely észrevételek...* című szövegében ugyan egy lánynevelő intézet esetében aggodalomra okot

¹²⁶ TAKÁTS, „A csinosodás politikai nyelve”, 85.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ TAKÁTS, „A csinosodás politikai nyelve”, 98.

¹²⁹ V. LÁSZLÓ, *Példás asszonyok*. 97.

¹³⁰ Uo., 97-98.

adó körülménynek tartja, hogy annak igazgatója háromszor változtatott vallást,¹³¹ a *Barátságos beszélgetésekben* azonban azt emeli ki, hogy nem megfelelő, ha egy iskolában csak a vallási dolgokkal foglalkoznak: a valláson kívüli tudományokat is be kell építeni az oktatásba.¹³² A *Barátnémhoz írt második levelem...* című vitairatában Sebestyénre reagálva ő maga is bibliai idézeteket alkalmaz, egyértelművé téve ezzel, hogy jól ismeri azt. Mindezeket túl a vallás azonban nem jut szerephez Takáts életművében. A leginkább ott hangsúlyos, ahol éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a hitéletnek nem szabad uralkodóvá válnia a nevelésben.

Ugyanakkor Takáts esetében is megnevezhetünk egy nagyobb eszmét, amely mozgatja a nevelés kérdését: szövegeiben a nemzeteszmény felé tolódnak a hangsúlyok. Ahogy arról korábban is szó esett, Takáts a nevelés kérdését többször helyezte nemzeti keretbe, azáltal, hogy a megfelelő nevelés és oktatás ügyét a haza érdekeként láttatta. A *Barátnémhoz írt második levelem...* című szövegben például a következőt írja: „minden polgári kötelességeink között első Hazánk esmérete.”¹³³ A *Némely észrevételek...* című művében pedig – visszakapcsolódva a csinosodás beszédmódjához – a nők megbecsülését írta le nemzeti érdekként: „Az asszonyokkal való bánás rendszerént való mértéke szokott lenni a’ nemzetek pallérozódásának.”¹³⁴

A Takáts írásaiiban érzékelhető hazaközpontúság miatt szerepének és munkásságának feltérképezéséhez és jelentőségének bemutatásához fontos a korszak egy eddig nem érintett, mégis jelentős társadalmi változásának figyelembevétele is. A nemzet egységének megalkotását célzó, erősödő nacionalista törekvések nyomán kezdődött el a nemekkel kapcsolatos hagyományos nézetek átalakulása, amikortól a háztartásvezetésnek és mindenekelőtt a gyermeknevelésnek immár a hon boldogulását is segítő aspektust feltételeztek.¹³⁵ Később hazánkban ez a honleányság népszerűsítésével teljesedett ki: a nők lehetőségeik szélesedését és szerepeik felértékelődését ebben a rendeltetésben mozogva tapasztalhatták meg leginkább és lelhettek a férfitársadalom támogatására.¹³⁶

¹³¹ TAKÁTS, „Némely észrevételek...”, 20.

¹³² TAKÁTS, „Barátságos beszélgetés...”, 61-62.

¹³³ TAKÁTS, *Barátnémhoz írt második...*, 80.

¹³⁴ TAKÁTS, „Némely észrevételek...”, 22.

¹³⁵ BOZSOKI, „Bővülő értelmiségi...”, 24.

¹³⁶ Bozsoki Petra tanulmányában a honleányságot a többi női szerep szervezőelemének, metaszeropnek tartja, amely a 19. században változásokon ment keresztül, és amely védelmet biztosított a honleánynak, például a Bozsoki által vizsgált Kánya Emíliának, aki elvált, egyedülálló női voltát mintegy kompenzálni tudta honleányi szerepének betöltésével. Lásd: BOZSOKI, „Bővülő értelmiségi...” különösen: 22-23., 30-44.

A honleányság kialakulásának pontos ideje nem egyértelműen meghatározható. Fábri Anna véleménye szerint a szerep körvonalait még férfiak rajzolták meg.¹³⁷ Kucserka Zsófia azonban arra mutat rá, hogy később már maguk a nők is formálták azt: amint tanulmányában írja, a honleányi szerep az alkotni 1839-ben kezdő Slachta Etelka írói pályafutásának idején is csupán „éppen formálódó szerepelvárás, amelynek határai még bizonytalanok, de a határok megrajzolásában már maguk a honleányok is aktív szerepet vállaltak”.¹³⁸ Úgy vélem, Takáts Évára életművének szemléletmódja alapján tekinthetünk a kialakulóban lévő honleányszerep kitöltésének és/vagy megrajzolásának korai képviselőjeként.

Összegzés

A női szerző által írt szépirodalmi alkotások még a 19. század második felében is ritkák maradtak, inkább az a hagyomány élt tovább, amely a *közhasznú* irodalom területén mozgott, melybe Takáts is bekapcsolódott a század elején.¹³⁹ Nem ő volt az első, aki a női és férfi szerepekről elmélkedő gondolatait írásban közölte, azonban az első volt, aki nőként, férfikkal szemben fejtette ki álláspontját, és aki nézeteit elbeszéléseibe is beépítette. Írói pályája leginkább szövegeinek társadalomformáló szándéka miatt jelentős. Az értekező írásaiban lefektette alapelveit. Az elbeszéléseinek alakjai pedig valamilyen szempontból példát mutatnak, legyen az követendő, vagy éppen elkerülendő. Az alakok jellemében fontos szerepet játszik a nevelés, a szerző műveiben pedig a tanítani akarás,¹⁴⁰ úgy vélem, figyelembe véve Takáts Éva irodalmi pályájának idejét és menetét, alkotásai éppen ezért érdekesek.

A nevelés körül kialakuló hagyomány szemlélete és módszertana is visszaköszön Takáts műveiben. Összességében az életvezetési tanácsadókönyvek és a halotti beszédek

¹³⁷ FÁBRI Anna, „»Határozz és kimondtad sorsodat.« A nőkérdés megjelenítése a reformkori magyar irodalomban”, in *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*, szerk. dr. LÁCZAY Magdolna, Rendi társadalom – polgári társadalom 16. 139-144. (Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar: A Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2013), 142.

¹³⁸ KUCSERKA Zsófia, „Házasság és családmodellek Slachta Etelka magáncélú és közhasznú írásaiban”, in *Érzelmek és mostohák: Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850)*, Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 4., szerk. ERDÉLYI Gabriella, 264-290. (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2019), 288.

¹³⁹ FÁBRI Anna, „Közíró vagy szépíró? Írói szerepkör és társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a 19. századi magyar írónők munkásságában”. *Kalligram*, VII. évfolyam, (1998. január-február). Hozzáférés: 2022. 10. 03. <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/1998/VII.-evf.-1998.-januar-februar-Ironoink/Koeziro-vagy-szepiro>

¹⁴⁰ L'HOMME, „Takáts Éva (1780-1845)”, 1. ;FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”. *A magyar írónők története két századforduló között (1795-1905)*, (Budapest: Kortárs, 1996), 44.

ideális asszonya igen közel áll a Takáts szövegeiben felsejlő képhez, vagyis egy olyan nőhöz, aki az elme pallérozása mellett háziasszonyi kötelességeit sem hanyagolja el, a szolgálói munkájára és lelki életére is gondot fordít, és természetesen jó anya és jó feleség. Az érintett szövegkorpuszok számos ponton kapcsolódnak Takáts műveinek nézeteihez. Mind a halotti beszédekben, mind az életvezetési tanácsadókönyvekben ugyanazok a női szerepkörök fordulnak elő, amelyek Takáts munkáiban is megjelennek. Egy kivétellel: a hívő vagy kegyes nő szerepe hiányzik. Takátsnál a korábbi hagyománytól eltérően a hitélet nem a kötelességek hierarchiájának csúcsa, sőt szinte csupán említésszerűen kerül elő szövegeiben. Nála mintha inkább már a későbbi honleányokra jellemző attitűd jelenne meg, amely a haza érdekeit tartja szem előtt, eközben pedig a vallásos hit kiesik a látómezejéből. Az egyik szempont elhagyása, a másikkal pedig az előtérbe kerülése a neveléssel kapcsolatban, egyben jelzi a *műveltség világi irányba tolódását* is.¹⁴¹

Takáts írói munkásságának idején a társadalomban korábban tapasztalható újíto törekvések megtorpantak, a korábban vágyott változás ijesztőnek kezdett tűnni, ezért visszafordultak a hagyományos női szerepekhez.¹⁴² A visszafelé tartó tendenciák ellenére egy változás mégis tovább alakult, amit Takáts életműve is kiválóan megmutat: „az istenes asszonyok helyét a polgárnék és a honleányok vették át, akik a közjóért, a társadalom érdekében fáradoztak.”¹⁴³ Takáts művei ebben a képlékeny, határhelyzetben lévő időszakban keletkeztek. Bár szövegei kapcsolódnak a republikanizmus nyelvének egyes elemeihez, már inkább a csinosodás nyelvéhez kötődnek. Ahogy pedig a republikanizmus és a csinosodás együtt a nacionalizmus alapnyelve felé tart,¹⁴⁴ úgy mutat Takáts munkássága a honleányság, akkoriban még nem pontosan körvonalazódott fogalma felé. Takáts Éva pályája a 18. századi nőkép szövegforrásaival való összevetés által lehetőséget nyújt a 18–19. században még igen képlékeny, éppen alakuló társadalmi folyamatok szemléltetésére. Korának kevertsége műveiben is visszaköszön: életműve valahol a republikanizmus és a csinosodás keresztmetszetében, és a kegyes nőtől a honleányig vezető úton helyezkedik el.

¹⁴¹ „A műveltség világi irányba tolódását a lányok neveltetésén, a könyvtári állományokban bekövetkező változásokon túl azoknak a nőknek a munkássága is jelzi, akik irodalmi tevékenységet folytattak.” in: V. László, „Nőoktatás és könyves műveltség...”, 121.

¹⁴² Bővebben: V. LÁSZLÓ, „Nőoktatás és könyves műveltség”..., 98-99.

¹⁴³ V. LÁSZLÓ, „Nőoktatás és könyves műveltség...”, 98-99.

¹⁴⁴ Takáts József írja tanulmányában: „Némi leegyszerűsítés árán azt lehetne mondani, hogy amikor a nyelvi kulturális egységként értett nemzet fogalma összetalálkozott a republikánus szóttárral, kialakult a nacionalizmus »alapnyelve«.” TAKÁTS, „Politikai nyelvek...”, 20.

Bibliográfia

Primer irodalom

TAKÁTS Éva. „Sebestyén Gábor’ eredeti víg, és érzékeny Játékai I. Asszonyi praktika. II. Katzki Pál, vagy a’ megtalált arany gyűrű. Pesten, Petrózai Trattner János Tamás... 1822. lap 168.” *Tudományos Gyűjtemény*, 6. évfolyam, 10. szám (1822): 110-113.

TAKÁTS Éva, Karats Ferenc hitvese. „Némelly Észrevételek Tekéntetes Kulcsár István Úrnak, azon Értekezésére, melyet 1822-dik Esztendő második felében közöl a’ Leánykák házi neveléséről”. *Tudományos Gyűjtemény*, 6. évfolyam, 12. szám (1822): 36-42.= TAKÁTS Éva. „Némely észrevételek tekintetes Kulcsár István úrnak azon értekezésére, melyet 1822-ik esztendő második felében közöl a leánykák házi neveléséről”. In *Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái...* 17-24.

TAKÁTS Éva. „Egy két szó a’ házasságban lévő Asszonyok kötelességeikről”. *Tudományos Gyűjtemény*, 7. évfolyam, 8. szám (1823): 68-87. = TAKÁTS Éva. „Egy-két szó a házasságban lévő asszonyok kötelességeikről”. In *Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái...* 24-47.

TAKÁTS Éva. „Barátságos beszélgetés a’ földművelő nép állapotjáról”. *Tudományos Gyűjtemény*, 8. évfolyam, 6. szám (1824): 71-88. = Takáts Éva. „Barátságos beszélgetés a földművelő nép állapotjáról”. In *Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái...* 48-69.

TAKÁTS Éva. „Egy Barátnémhoz irt levelem Nemünk ügyében”. *Tudományos Gyűjtemény*, 9. évfolyam, 11. szám (1825): 62-77.

TAKÁTS Éva. „Barátnémhoz irt második Levelem ismét Nemünk' ügyében”. *Tudományos Gyűjtemény*, 10. évfolyam, 9. szám (1826): 73-96.

A’ Tapasztalások teszik vigyázóvá az embert, vagy az Állortzás Támadók ellen Állortzátlan védelmezés Egy barátném leveleiből való toldalékkal együtt, Önnön költségén ki adta K. D. I. T. Budán: Nyomtatott Landerer Anna betűivel, 1828

TAKÁTS Éva. *Feleletek a’ Szent Gellért hegye mellől*. Kiadta: K. D. I. T. Budán: Nyomtatott Landerer Anna betűivel, 1828

TAKÁTS Éva. *Gondolatok a’ Nap alatt, Takáts Éva’ munkái: némelly a’ reá kijött feleletekkel együtt*. Buda: Magyar Királyi Universitas, 1829

Takáts Éva levele a Honművésznek. *Honművész*, 1833. július-szeptember 1. évfolyam, 39. szám, 131 (rontott oldalszámozás; jav.: 311)-314 = *Takáts Éva levele a Honművésznek*. In: A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777-1865. Szerkesztette FÁBRI Anna, BORBÍRÓ Fanni, SZARKA Eszter. 114-115. Budapest: Kortárs, 1999

Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái. Tanítványaival sajtó alá rendezte EVVA Gabriella. Magyar irodalmi ritkaságok sorozat 31. Budapest: Egyetemi Nyomda, 1935

Eredeti elbeszélések. Takáts Éva’ munkái. Második kötet. Budán: Nyomtat. a’ magyar kir. univ. betűivel, 1829

TAKÁCS Éva. „Sarolta”. *Hébe zsebkönyv*, 1826. 145-167.

Barátságos Oktatás. Hogy Kellessék Egy Ifju Asszony Embernek Magát A' Díszes Erkölcökben Méltóképpen Formálgatni Irattatott Német nyelven MEYER András által Mellyből Magyarra fordította, és néhol holmi aprólékos szükséges Jegyzésekkel bővítette SZERENTSI NAGY István. Nyomtatott Po'sonban és Budán a' Benedickt Mihály és Társai költségével 1783

BESSENYEI György. *Anyai oktatás*. Magyar Irodalmi Ritkaságok 15. Budapest: Egyetemi Nyomda, 1932 (Első kiadás: Bécs, 1777)

FALUDI Ferenc. Istenes jóságra és szerencsés bődög életre oktatott nemes asszony. In: *Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből*. Budapest: Magvető, 1978, 69-99. (Első kiadás: Nagyszombat, 1748)

KOLMÁR József. „Mi a pedantismus”. *Tudományos Gyűjtemény*, 8. évfolyam, 12. szám (1824), 69-79.

KULCSÁR István. „A' Leánykák házi neveléséről”. *Hasznos Mulatságok*, 1822, 2. félév, 28. szám, 220-223., és 1822, 2. félév, 29. szám, 225-228.

MOLNÁR Borbála–ÚJFALVY Krisztina: *Barátsági vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései*. Kolozsvár, 1804

SEBESTYÉN Gábor. „Mennyből jött kirekesztő Privilegium”. *Tudományos Gyűjtemény*, 10. évfolyam, 2. szám (1826), 124-126.

Szekunder irodalom

BALOG Edit Otília. A nőkép és a nőszerzővé válás alakzatai a felvilágosodás korának magyar irodalmában, doktori értekezés. Debrecen, 2021

BÁN Zsófia. „Van-e az irodalomnak neme? = Does Literature Have Gender?” In *Mindentudás Egyeteme*, 4., 179-193. Budapest: Kossuth Kiadó, 2005. Hozzáférés: 2023. 01. 05. <https://core.ac.uk/download/pdf/35135893.pdf>

BOZSOKI Petra. „Bővülő értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon. A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról”. *Irodalomismeret*, 3 (2019): 19-54. Hozzáférés: 2022.09. 29. http://www.irodalomismeret.hu/files/2019_3/bozsoki_petra.pdf

BRANDT, Juliane. „Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtvé.” A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe”. In: *Nők a modernizálódó társadalomban*, szerkesztették: Gyáni Gábor, Nagy Beáta. 96-127. Debrecen: Csokonai Kiadó, 2006

CSETRI Lajos. „Kazinczy poétikájáról”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 25. évfolyam (1988), 57-89. Hozzáférés: 2023. 01. 06. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/ahlihun/article/view/22577/22308>

EVVA Gabriella. *A magyar nőnevelés két úttörője Karacs Ferencné és Karacs Teréz nőnevelési nézetei*. Szeged: Értekezések a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Pedagógiai Intézetéből 4. szám, 1933

FÁBRI Anna. *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779-1848*. Budapest: Magvető, 1987

FÁBRI Anna. „A szép tiltott táj felé”. *A magyar írók története két századforduló között (1795-1905)*. Budapest: Kortárs, 1996

FÁBRI Anna. „Közíró vagy szépiró? Írói szerepkör és társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a 19. századi magyar írók munkásságában”. *Kalligram*, VII. évfolyam, (1998. január-február).
Hozzáférés: 2022. 10. 03. <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/1998/VII.-evf.-1998.-januar-februar-Ironoink/Koeziro-vagy-szepiro>

FÁBRI Anna, „»Határozz és kimondtad sorsodat.« A nőkérdés megjelenítése a reformkori magyar irodalomban”. In *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*, szerk. dr. LÁCZAY Magdolna, Rendi társadalom – polgári társadalom 16. 139-144. Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar: A Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2013

FEHÉR Katalin. „Pest-Buda sajtója a leányok neveléséről, a XIX. század elején”. *Honismeret*, 28. évfolyam, 1. szám (2000): 43–50. Hozzáférés: 2020. 12. 09. http://epa.oszk.hu/03000/03018/00152/pdf/EPA03018_honismeret_2000_01_043-050.pdf

FEHÉR Katalin. „Első magyar nyelvű pedagógiai kézikönyvek.” *Könyv és Nevelés*, 3. évfolyam, 1. szám, 2001

FEKETE Norbert, „Női néven nőként bírálni A beszédpozíció megszerzésének problémái Takáts Éva kritikus fellépésekor” in *Nőszerezők a 19.században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, 31-46. (Budapest: Reciti, 2019), 38., hozzáférés: 2022. 09. 29. http://reciti.hu/wp-content/uploads/Rekonf4_vn.pdf

GÁCS Anna. „Beteljesületlen várakozások. Nőírók egy kis irodalomban”. *Beszélő*, 5. évfolyam, 4. szám (2000): 108-114. Hozzáférés: 2023. 01. 05. <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/00/04/18gacs.htm>

GESZTELYI Hermina. *Textusok és textilek, Az erényes nő műveltsége a 17-18. században*. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2021

KÁRMÁN József. „A nemzet csinosodása”. In: Uő, *A szív és elme. Válogatott írások*, 103-132. Bukarest, Kolozsvár: Kriteria, 1998

KUCSERKA Zsófia. „Párhuzamos útirajzok-összefutó életutak. A csinosodás politikai nyelve Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzaiban”. In: *Nőszerezők a 19.században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, 79-90. Budapest: Reciti, 2019

KUCSERKA Zsófia, „Házasság és családmodellek Slachta Etelka magáncélú és közhasznú írásaiban”. In *Érzelmek és mostohák: Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850)*, Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 4., Szerkesztette ERDÉLYI Gabriella, 264-290. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2019

L'HOMME, Ilona. „Takáts Éva (1780-1845)”. *Irodalomismeret* (1996). Hozzáférés: 2022. 09. 29. https://www.academia.edu/7077006/Tak%C3%A1ts_%C3%89va_1780-1845

MESTER Béla: „Színpadi és valóságos személyiségek. A Takáts Éva-vita antropológiai tanulságai = *Dramatic and Real Persons. Anthropological Aspects of the 'Éva Takáts Debate'*”. In *Filozófia és irodalom*. 105-117. Budapest; Somorja: MTA; Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, 2020.

Hozzáférés: 2022. 09. 29. http://real.mtak.hu/111182/1/105_pdfsam_filozofia_es_irodalom_everzio-1.pdf

PUKÁNSZKY Béla. *A nőnevelés története*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2013

SOMKUTI Gabriella. „Újfalvy Krisztina és könyvtára, Egy elfeledett 18. századi költőnő”. In: Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 449-482. Budapest, 1983

TAKÁTS József. „Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105. évfolyam, 3-4. szám (2001): 316-324. Hozzáférés: 2023. 01.10. https://epa.oszk.hu/00000/00001/00402/pdf/itk_EPA00001_2001_03-04_316-324.pdf

TAKÁTS József. „Politikai nyelvek a 19. század elején”. In: Uő, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, 14-20. Budapest: Osiris, 2007

TAKÁTS József. „A csinosodás politikai nyelve”. In Uő, *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, 83-98. Budapest: Osiris, 2014

TAKÁTS József. „Ismerős idegen tanítások”. *2000: Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 2017, 4. szám, 55-69. Hozzáférés: 2023.01.08. <http://ketezer.hu/2018/04/takats-jozsef-ismeros-idegen-tanitasok/>

V. LÁSZLÓ Zsófia. „Nőoktatás és könyves műveltség a 17–18. században” In: *A zsoltártól a rózsaszín regényig, Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*. Szerkesztette PAPP Júlia, 95-125. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014

V. LÁSZLÓ Zsófia. *Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*. Budapest: Ráció Kiadó, 2020